

ALADIN HUSIĆ
(Sarajevo)

O BRAČNIM UGOVORIMA U KADILUKU TEŠANJ U DRUGOJ POLOVINI 18. STOLJEĆA

Sažetak

Sklapanje braka jedna je od mnogobrojnih nadležnosti kadije u sudskom okrugu pod njegovom nadležnošću. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se navedeno pitanje promatra kroz predmete na području kadiluka Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća. Analizom je obuhvaćeno 120 dokumentiranih ugovora ove vrste. Kroz njih se pokazuju načini sklapanja brakova, sudionici u sklapanju brakova i druge pojedinosti koje proistječu iz onoga što je upisano u protokol tešanjskog kadije. Brak je sklapao kadija ili naib, u izuzetnim prilikama opunomoćeni imam nekog od džemata. "Opunomoćenje imama" je, međutim, rijetko korišteno u praksi.

Pri sklapanju braka mladenci su vrlo rijetko bili prisutni na sudu. Taj čin se obavljao uglavnom preko zastupnika (*vekila*), obavezno uz svjedoke koji su potvrđivali legitimnost zastupanja stranaka pri činu vjenčanja. Pred kadijama ili njihovim naibima dokumentirana su i vjenčanja nemuslimana, Roma, udovica, istina u neznatnom broju. Radi boljeg razumijevanja ovog pitanja povremeno smo vršili komparacije s drugim područjima u istom ili bliskom vremenskom periodu. Kompariranje je pokazalo da je u kadiluku Tešanj, za razliku od Mostara ili Visokog, veoma mali broj vjenčanja nemuslimana dokumentiran pred kadijom.

Mehr je obavezni i neizostavni segment vjenčanja, bilo da se radi o muslimanima ili nemuslimanima. Visina mehra ovisila je od mnogobrojnih faktora, prije svega socijalnog i društvenog statusa sudionika u vjenčanju. Najniži mehr iznosio je simboličnih 120, a najviši dokumentirani mehr 12.000 akči. Najčešći iznosi mehra kretali su se u visini jednogodišnje zarade službenika (*imama*, *mualima* i sl.), što predstavlja značajnu garanciju ženi u slučaju razvoda braka.

Kod nemuslimana je vjenčani dar, u dokumentiranim slučajevima u kadiluku Tešanj, predstavljao simboliku kojom se u nekoliko vjenčanja samo zadovoljava forma, što nije slučaj u nekim drugim područjima koja smo komparirali s praksom u ovom kadiluku.

Ključne riječi: kadiluk Tešanj, sklapanje braka, vjenčanja nemuslimana, Romi, bračni dar – mehr, visina mehra.

*

Koliko god literatura tretirala pitanje braka, to nije dovoljno da se sagledaju brojne specifičnosti koje nose predmeti iz domena bračnih odnosa i sudske prakse u pojedinim područjima za vrijeme osmanske vladavine. Iskustva i primjeri nekih krajeva nedovoljni su za izvođenje zaključaka koji bi vrijedili za sva područja. Bez obzira na to što su zakoni bili unificirani, svako područje pokazuje izvjesne specifičnosti u pitanjima bračne zajednice. Predmeti ove vrste ne ovise samo o šerijatskim propisima nego i akterima u bračnim odnosima te drugim okolnostima. Ako je šerijatom propisan mehr, nije propisan njegov iznos.¹ Osim što se kroz određene slučajeve pokazuju regionalne specifičnosti, važno je naglasiti da se pokazuju i specifičnosti vremenskih razdoblja, socijalnih prilika i položaja budućih supružnika. To se posebno vidi u komparacijama među regijama u istom periodu, a ponekad gotovo i u istim godinama. Pri tome treba uzeti u obzir i druge okolnosti, objektivne i subjektivne naravi. Jednostavno, kroz to se pitanje reflektira društvena praksa i društveni odnosi nekih manjih područja ili društvenih kategorija. Ovim želimo pokazati kako su, u domenu bračnog prava i bračnih odnosa, primjenjivane i kako su funkcionirale šerijatske odredbe na području kadiluka Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća.

¹ Mehmed Begović, "Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, XLIII, 5, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1933, 381.

MJESTO I AKTERI SKLAPANJA BRAČNIH UGOVORA

Predmet ove analize jeste korpus od 120 bračnih ugovora dokumentiranih u sidžilu Tešanjškog kadiluka iz druge polovine 18. stoljeća.² Dokumentirani brakovi su sklapani na sudu, pred kadijom ili naibom, uz prisustvo mladenaca ili njihovih opunomoćenih zastupnika. U vrlo rijetkim slučajevima to su radili imami u džamijama, ali po ovlaštenju kadije ili naiba, i takvi ugovori nisu dokumentirani ovim izvorom. Sklapanje braka na sudu prije svega je pravno pitanje i kao takvo imalo je značaj za kasniji status i prava žene. Time se osiguravala pretpostavka za sva potraživanja koja su mogla proisteći iz bračnih odnosa i nasljeđivanja. To se posebno odnosi na pitanja izdržavanja (*nafaka*) supruge i djece u odsutnosti muža ili nakon razvoda, izvršavanje obaveze mehra i nasljeđivanja imovine umrlog supruga.

Kako je riječ o brakovima sklapanim na sudu, oni su unošeni u sudski protokol s manje ili više pojedinosti koje se odnose na cjelokupan proces sklapanja braka, od imena supružnika, mjesta stanovanja, imena zastupnika (*vekil*) mladoženje ili mlade, krvnog srodstva mladenaca ako postoji, visine bračnog ugovora (*mehra*). Kod sklapanja braka, kao dodatni pravni instrument, često su prisutni svjedoci koji svjedoče pravo na zastupanje (*vekâlet*) stranaka i svjedoci samoga čina sklapanja braka (*şühûdü'l-hâl*). U svim predmetima nemamo dosljedno dokumentirane navedene sudionike, što umanjuje mogućnosti kontinuiranog praćenja svih pojedinosti koje se javljaju pri sklapanju brakova. I tako nepotpuni, ti podaci nam omogućavaju uvid u mnoga pitanja i praksu kod sklapanja braka i općenito u sferu bračnih odnosa i bračne zajednice. Tu su još neke odrednice koje su kadije registrirale, kao što su: “punoljetstvo”, bez navođenja stvarne životne dobi, djevojački status ako “mlada” prvi put stupa u brak, ili “udovica”, ako stupa u brak nakon smrti muža. Zanimljivo je da se niti u jednom slučaju ne navodi neki drugi status, posebno ako se radi o ženi koja je razvedena bilo kojim povodom, a ne da je u bračnom pogledu “slobodna” uslijed udovičkog statusa. Onako

² *Sidžil Tešanjškog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*. S osmansko-turskog preveo: Abdulah Polimac; upoređenje prevedenog teksta sa originalom, dopune prijevoda: Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović; priredio Aladin Husić, Opća biblioteka Tešanj – Univerzitet u Sarajevu, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019. U vrijeme nastanka ovog rada Sidžil još nije bio objavljen, zbog čega su u analizi navođene fotokopije izvora, tako da su one ostale navedene i u ovome radu.

kako su to sudski organi dokumentirali u svojim zabilješkama, prvi put u brak je stupilo oko 76% bračnih parova. Ako bi taj kriterij bio autentičan odraz stvarnog predbračnog stanja budućih supružnika, dolazimo do rezultata koji govori da oko 24% sklopljenih brakova nije prvo stupanje u bračnu zajednicu. Naravno, pouzdanije znamo da 6,6% jesu brakovi “udovica”, dakle, žena umrlih ili poginulih muževa. Iako je previsok i čini se nerealnim, dobijamo neočekivan procenat (17,4%) osoba koje su u brak stupale poslije razvoda. Prema navedenom rezultatu svakako treba imati određenu rezervu i računati na izvjesnu nepreciznost u dokumentiranju tih pojedinosti, između ostalog i zato što se kod muškaraca ne navode oznake iz kojih bi se moglo vidjeti da li su ranije bili u braku, odnosno da su “udovci”, ili neki drugi pokazatelj koji bi ukazivao da su prethodno zasnivali bračnu zajednicu. Za muškarce takva vrsta kategorizacije naprosto ne postoji. Ona očito ima veze i s ranim zakonskim odredbama iz 16. stoljeća, koje to kod muškaraca ne prepoznaju kao pravnu kategoriju.

Ako se radi o nekim drugim specifičnijim društvenim grupama, navođene su i odrednice kao što je “Ciganin”. Nemuslimani su prepoznatljiviji po imenima i za njih su bilješke unošene identično kao i za muslimane, bez nekih posebnih naznaka. Iz registriranih vjenčanja nemuslimana nije specificirano da li se radi o katolicima ili o pravoslavnim bračnim parovima, što sa stanovišta sudskog dokumentiranja i prakse nije uopće bitno. Pitanje provjere bračnih smetnji ili bračnog statusa nije unošeno, jer se to utvrđivalo prije samoga čina sklapanja braka. Međutim, nema ni drugih dokumenata unesenih u sidžil, koji bi se mogli dovesti u vezu s takvim pitanjima. To se očigledno utvrđivalo putem zastupnika, svjedoka (*ṣūhūdū 'l-hāl*) ili porotnika, koji su usmeno davali svjedočanstva i izjave te vrste, a koje nisu unošene u bračne ugovore. Ako takvih smetnji i jeste bilo, onda brak nije mogao biti sklopljen, prema tome nije ni dokumentiran u sidžil.

U najvećem broju slučajeva vjenčanja su obavljana preko opunomoćenih zastupnika mladoženje ili mlade. Stoga neki sklapanje braka na sudu smatraju pukom formalnošću i simboličnim učešćem mladenaca u čemu se mladenci uopće nisu pitali, nego su “brak zaključivali roditelji”.³ Bez obzira na dominantnu ulogu roditelja, posebno oca, morao je ipak postojati širi konsenzus svih aktera pri sklapanju braka. Kako god to

³ Dragana Amedoski, “Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16–18. vek)”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU LXVI* (sv. 1), Etnografski institut SANU, Beograd, 2018, 124.

s ove vremenske distance prihvatili, elementi šireg konsenzusa naziru se iz veoma česte konstrukcije “kako su se sporazumjeli”. Uostalom, dobrovoljnost i pristanak jedan je od šerijatskih uvjeta za valjanost braka. Premda se izrijekom ne navodi ko je u svojstvu pregovarača, roditelji, zastupnici ili “mladenci”, to nagovještava da je riječ o traženju rješenja na koje pristaju obje strane u postupku, izravno ili preko svojih zastupnika. Kako se vjenčanja obavljaju najčešće preko zastupnika, onda se “sporazum” gotovo pouzdano može pripisati zastupnicima u činu vjenčanja.

IMAMI I SKLAPANJE BRAKA

U gradskim sredinama čin sklapanja braka obavljan je najčešće na sudu pred kadijom. Kadija je muraselom mogao ovlasti prenijeti i na imame nekog od gradskih džemata, koji bi to obavljali u njegovo ime. U seoskim sredinama, posebno udaljenijim naseljima, ovlasti za sklapanje braka kadija je najčešće prenosio na mjesnog imama. Vjerovatno je to jedan od uzroka zašto nemamo veći broj dokumentiranih vjenčanja, posebno onih u selima. Doduše, imamo tek dva slučaja davanja ovlasti imamu za sklapanje braka. Prvi predstavlja “usmena saglasnost Kadri hodži za vjenčanje djevojke Šekime iz planinskog sela” (1757),⁴ a drugi iz iste godine (1757) kada je kadija dao “ovlaštenje imamu da obavi vjenčanje.”⁵ Na zahtjev stranke, kadija bi ovlastio mjesnog imama za svaki pojedinačni slučaj kada je on bio spriječen da obavi taj čin. U istom kraju, koji je bio dio kadiluka Tešanj, nahiji Maglaj, koja je izdvojena u zaseban kadiluk, početkom 19. stoljeća mnogo je veće učešće imama u sklapanju braka. Negdje oko 20% (19,29%) dokumentiranih vjenčanja obavili su mjesni imami (Rujnica, Perovići, Potočani i Turija) ili imam glavne maglajske džamije Kuršumlije.⁶ Dakle, i u samom gradu imami su umjesto kadije obavljali vjenčanja.⁷ Zanimljivo je da se to događalo

⁴ fo. 99.

⁵ Radilo se o sklapanju braka između Hasana Mehmedova iz Žepča i Fatime Mustafine iz Rankovića (fo. 83).

⁶ *Maglajski sidžili 1816–1840*, Dušanka Bojanić-Lukač, Tatjana Katić (prev. i pril.) Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2005, 191–197.

⁷ Murasela upućena imamu Kuršumlije da vjenča Haniju, kćerku Hasana, punoljetnu, mladu, nastanjenu u selu Tujnica i Sulejmana, sina Omerova, stanovnika istog sela.

u Maglaju, sjedištu kadiluka, gdje je kadija na imama Kuršumljeje ovlasti prenio četiri puta, zatim jednom u mahali hadži Alizade mula Mehmeda. Mnogo je lakše razumjeti tu pojavu u selima, gdje po ovlaštenju kadije imami vrše vjenčanja u selu Perovići tri puta i po jedanput u Rujnici, Turiji i Potočanima. U tim slučajevima vjerovatno je bio neophodan izlazak na teren, što je za kadije bilo zahtjevno. U još jednom spornom slučaju vjenčanje je obavio mula Mehmed, imam Gostovića, iako je dozvola glasila na imama sela Perović.⁸ Ovo upućuje na to da su imami imali mnogo više udjela u poslovima vjenčanja od onoga što nam pokazuje broj dokumentiranih slučajeva u kadiluku Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća. Sudeći prema dokumentiranim slučajevima, s protokom vremena kadije su sve češće takve poslove delegirali lokalnim imami. I u drugim krajevima, od početka 19. stoljeća čin vjenčanja sve više je prenošen na džematske imame. Posljedica je to vjerovatno povećanja stanovništva, broja vjenčanja, ali i povećanja administrativnih poslova sudova, uslijed čega kadije nisu bile u mogućnosti udovoljiti svim zahtjevima. U tu svrhu uvedeni su posebni obrasci (*izin nâme-i kağit*), odnosno pisani dokument kojim je imam dobijao dozvolu za vjenčanje.⁹ U ranijim razdobljima, od oko 130 vjenčanja nemamo niti jedan slučaj u kojem kadija ili naib takvu obavezu delegira na nekog imama, bilo da je riječ o vjenčanjima u gradu ili u selu.¹⁰

Imami su to nekada radili i bez pismene ili usmene saglasnosti, smatrajući se pozvanim da po položaju trebaju izaći ususret stranci, čak i kada se radilo o pravno neutemeljenom sklapanju braka. U jednom slučaju nije ispoštovan uvjet dobrovoljnosti stupanja u bračnu zajednicu, jer se radilo o otmici i protupravnom sklapanju braka, uslijed čega imam iz Doboja nije mogao imati ni ovlaštenje suda. I pored toga, on je izvršio sklapanje braka na zahtjev mladoženje i za taj postupak je optužen, kao i počinioci krivičnog djela otmice.¹¹ Imam nije imao zakonsko pravo obaviti “prisilno vjenčanje” i trebao je odgovarati pred sudom. Propisana kazna nije stroga, reklo bi se da je simbolična. Još od 16. stoljeća vrijedio je propis za počinioce toga djela – “brijanje brade”, i fizička

⁸ *Maglajski sidžili*, 242.

⁹ Svetlana Ivanova, “Muslim and Christian Women before the Kadi Court in Eighteenth Century Rumeli: Marriage Problems”, *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 18 (79) no. 1, Istituto per l’Oriente C. A. Nallino Roma, 1999, 163.

¹⁰ Muhamed Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*, Prva književna komuna, Mostar, 1987.

¹¹ fo. 15. U optužbi stoji: “neovlašteno je obavio vjenčanje”.

kazna – da se “dobro izmlati”.¹² Na zahtjev oštećene stranke takav brak sud proglašava ništavnim i vrši razvod, a imam biva kažnjen prema propisanom zakonu. Sankcija za imama Doboja u ovom slučaju nije upisana, niti ima naznaka o daljem vođenju postupka, što ne isključuje da je postupak protiv njega vođen.

Po svome položaju i funkciji imami su bili pozivani i u slučaju spороva proisteklih iz domena braka i bračnih odnosa. Tako je kod rođenja djeteta izvan bračne zajednice u Rankovićima, između ostalih, na saslušanje pozvan i mjesni imam Kasim iz Bobara kod Tešnja.¹³ U krivičnim djelima nepoznatih počinitelaca imami su bili ti koji su među prvima saslušavani u istragama.¹⁴ Isto tako, oni su često pozivani kao svjedoci ili opunomoćenici mladoženja, zastupali ih pri sklapanju braka i umjesto mladoženja prisustvovali činu vjenčanja kao njihovi opunomoćeni zastupnici.¹⁵ Kao ugledni članovi lokalne zajednice imami su se često pojavljivali i u ulozi svjedoka porotnika u činovima sklapanja braka, katkada i po dvojica imama u jednom vjenčanju.¹⁶ U svojstvu svjedoka pri vjenčanjima često se pojavljuju “efendije”, što je opet čest izraz za imame i druge učene ljude, čak i profesore u medresi, zatim mule, ali i “softe”, pripravnike kod kadija ili u nekoj drugoj službi ulemanskog karaktera.

PRISUSTVO MLADENACA NA SUDU

Iz dokumentirane sudske prakse na području kadiluka Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća vidljiv je veoma mali broj mladenaca prisutnih samom činu vjenčanja. Sklapanje braka se najčešće obavljalo putem zastupnika, očeva, braće ili drugih bližih krvnih srodnika, zatim osobe od posebnog povjerenja u porodici. Na prvi pogled dva se razloga nameću kao logičan zaključak takve pojave. Prvi, što je put do suda ponekad naporan, osobito za mladenke, i drugi, mnogo važniji, što su se ženska lica, posebno mlađa, u javnom prostoru kretala daleko manje

¹² Hamid Hadžibegić, “Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca” (*Poseban otisak iz GZM u Sarajevu 1949–1950*, 310. (*Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, 1949–1950, Sv. IV–V, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1950, 285–382.)

¹³ fo. 1.

¹⁴ fo. 43.

¹⁵ fo. 97.

¹⁶ fo. 20; fo. 35; fo. 68.

od muškaraca. To nepisano pravilo naročito je važno za nevjenčane djevojke bez pratnje. Ako već mora ići pratnja, onda je lakše za manji broj lica organizirati put, ako je riječ o udaljenijim mjestima. A propisi su dozvoljavali da se brak može sklopiti i preko zastupnika. Ako bi se drugim razlogom moglo opravdati odsustvo djevojaka, sigurno ne može odsustvo muškaraca. Ako je među 120 dokumentiranih vjenčanja svega devet mladoženja “lično prisutnih”, onda je to tek 7,5% slučajeva. Kod žena je taj procenat i manji, jer se one rjeđe pojavljuju na vjenčanju od muškaraca i samo ih je pet “lično prisutno”, što znači tek 4,1%. Ono što je svakako isuviše upadljivo jeste to da se “muslimanke” pojavljuju gotovo samo u izuzecima, u svega dva slučaja pred sudom. Oba slučaja pripadaju kraju 18. stoljeća (1788. i 1790), gdje su mladići, ali i mlade, iz Žepča, jedna iz samoga grada, a jedna iz susjednog sela Ozimice.¹⁷ Na tim se primjerima vidi da je, uz tradicionalizam, djelimičan razlog udaljenost i težina puta do suda, ali i zatvorenost muslimanske porodice kada su u pitanju ženska djeca. Ako se na osnovu malog broja vjenčanja može suditi, nemuslimanke su češće prisutne na sudskim vjenčanjima. U sva tri dokumentirana slučaja vjenčanja nemuslimana na sudu mladenke su “lično prisutne”.¹⁸ I ovdje dva vjenčanja potječu iz kasnijih godina (1781). To nagovještava postepeno otvaranje javnog prostora za ženska lica i slobodnije kretanje, koliko god je to još nedovoljno za uvjerljiv zaključak. Naravno, u razmatranju ovih pitanja treba imati na umu da podaci o mjestu porijekla mlade nisu uvijek navođeni. Pri sklapanju brakova u čak oko 13% (16 brakova) slučajeva nemamo mjesta porijekla mladenaca, ali nam kasniji izvori s navedenog područja daju sliku i mnogo češćeg prisustva mladenaca na sudu. Od 57 vjenčanja na području Maglaja mladenci su prisustvovali u 22 (38,5%).¹⁹ Ipak, uočljiva je i jedna druga pojava, prilično iznenađujuća, a to je da su u četiri slučaja mlade prisutne, a mladoženje je pred sudom zastupao neko od srodnika. Sudeći po dokumentiranim slučajevima takva praksa izraženija je kod Roma.²⁰ Ne može se ne istaći da su sva tri slučaja vezana za samo gradsko naselje Maglaj.²¹

¹⁷ fo. 20; fo. 35.

¹⁸ fo. 61; fo. 101.

¹⁹ *Maglajski sidžili*, 192–208.

²⁰ Od četiri takva slučaja, u tri je riječ o sklapanju braka među Romima. (*Maglajski sidžili*, 201–203).

²¹ 1. Mladoženja Abdullah sin Alije, Ciganin iz Donje mahale, zastupa ga brat Hasan iz istog mjesta, pouzdan za svjedočenje. Nevjesta punoljetna djevojka Ajša kćerka Omera Ciganina, stanovnica Donje mahale, prisutna lično. 2. Mladoženja Ciganin

TERITORIJALNI KRUG PRI SKLAPANJU BRAKOVA

Ženidbeno-udadbeni krug nije bio vezan samo za Tešanj ili uže područje kadiluka, nego je izlazio izvan njegovih granica. Dopirao je do Slimena kod Travnika, Puhovca i Vraca kod Zenice, Kruševa Brda koje je pripadalo kadiluku Jajce, Tuzle, Dervente, pa i Skopja. To govori dokle su sezale veze koje nam se ponekad čine zatvorene u usko lokalno područje ili barem u granice kadiluka. Naravno, u najvećem broju slučajeva bračne veze su uspostavljane u granicama kadiluka, gradskih područja Žepča, Maglaja, Doboja i Tešnja. Iako relativna, uslijed nedostatka potpunih informacija, ipak ćemo na osnovu raspoloživog iznijeti zapažanja koja se nameću na temelju dokumentiranih vjenčanja.

Najveći broj slučajeva jesu mladoženje iz samoga Tešnja 25% (30) i Žepča 7,5% (9). To su dakle smjerovi u kojima su se najčešće kretale djevojke. Koliko god bili nepotpuni, ti podaci nagovještavaju intenzitet tokova usmjerenih ka gradskim područjima. I veliki broj djevojaka iz Tešnja udavao se izvan grada, 12,5% (15). Njih gotovo 9% (11) iz grada je išlo na okolna sela, dok su neke ipak završile u nekom od susjednih gradskih područja. Kada je riječ o udaji djevojaka u druge krajeve, prije njihova odlaska obavljano je vjenčanje u Tešnju kako bi se pravno verificirao brak prije napuštanja rodnog mjesta, da bi se izbjegle moguće zloupotrebe. Bilo je djevojaka, odnosno "nevjesta", koje su odlazile u mjesta koja se za to vrijeme za njih mogu smatrati dalekim: Tuzlu, okolinu Zenice (Vraca, Puhovac), Travnik (Slimena), Skopje, Derventu, Doboj i sl. Stoga je u duhu islamskih propisa bilo nužno osigurati legalitet odlaska djevojke s osobama koje nisu krvni srodnici.

Salih sin Ahmeda iz Maglaja, zastupa ga brat Ibrahim sin pomenutog. Nevjesta punoljetna mladica Fatma kći Mehmeda Ciganina, prisutna lično. 3. Mladoženja Omer sin Mehmeda, Ciganin iz kasabe Maglaj, zastupa ga pomenuti otac Mehmed Šiljević. Nevjesta Ajša kćerka Mahmuda iz ... (?) prisutna lično. 4. Mladoženja Salih sin Husejna iz Jablanice, zastupa ga njegov otac Husejn. Nevjesta punoljetna mladica Fatima kćerka Omera, prisutna lično. (*Maglajski sidžili*, 200–203)

O MEHRU KOD SKLAPANJA BRAKA U KADILUKU TEŠANJ

Mehr ili bračni dar²² jedina je konstanta u dokumentiranim slučajevima sklapanja brakova. U svim analiziranim predmetima samo su dva ugovora bez navedenog iznosa mehra, što je slučajni propust pisara, a nikako praksa. Kao obavezujući segment šerijatskog sklapanja braka, sve kategorije su morale barem na simboličan način ispuniti taj preduvjet, bilo da je riječ o muslimanima, uključujući i Rome, ili nemuslimanima.

To je bračni dar koji bračni drugovi ili njihovi opunomoćeni zastupnici usaglase prije samoga čina sklapanja braka na sudu. Iznos mehra je, dakle, stvar kompromisa dviju strana. Ostaje otvoreno pitanje stepena utjecaja na visinu mehra. Nema indicija koje bi izravno upućivale na to da li je utjecaja bilo, niti kolika je čija uloga u procesu dolaska do usaglašene visine mehra, jer se unosi samo već dogovorena suma. Izuzev što konstrukcija “mehri muedžel, prema onome kako su se sporazumjeli iznosi ...” sugerira dogovor,²³ nema drugih indicija koje bi mogle ukazivati na ulogu pojedinih lica koja u tom procesu sudjeluju ili faktora koji bi presudno mogli utjecati na to. Njegova svrha je svojevrсно osiguranje žene u braku, koje treba da bude preventiva razvodu i samovolji muža nad ženom, zaštitni mehanizam u slučaju uzimanja druge žene pored one s kojom je već zasnovao bračni odnos. U dužem odsustvu muža, ili promjeni mjesta prebivališta, žena je imala pravo na korištenje mehra i izdržavanja (*nafaka*). Mehr se ipak najčešće isplaćivao po prestanku braka između supružnika, zbog razvoda ili smrti muža.²⁴ Visina mehra nije propisana šerijatom i ovisila je o dogovoru bračnih partnera ili njihovih zastupnika.²⁵

Iako je riječ o periodu od nepune četiri decenije u kojem je došlo do pada vrijednosti novca, posebno kako se išlo ka kraju 18. stoljeća, ističemo da je na ime mehra zavedeno 474.560 akči novca kojega su muževi garantirali svojim suprugama. Dokumentirani mehrovi mogli bi se svrstati u nekoliko kategorija – od simboličnih 120, zatim od 1.000 do

²² Dijelio se na “*mehr-i muaccel*” – vjenčani dar (prsten), i “*mehr-i müeccel*” – koji se plaćao po prestanku braka, odnosno uslijed razvoda ili smrti muža. Prestankom braka uslijed smrti muža mehr se isplaćivao iz zaostavštine umrlog. *Mehr-i müeccel* predstavljao je mnogo veći iznos od vjenčanog dara.

²³ Ova konstrukcija je navedena kod blizu polovine (45%) dokumentiranih vjenčanja.

²⁴ M. Begović, “Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu”, 382.

²⁵ U povijesti islama bilo je pokušaja da se visina definiira. Minimum je svojevrsteno iznosio 7 dinara. Nakanu hazreti Omera da uvede limit za mehr spriječile su žene. (M. Begović, “Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu”, 382).

2.500 akči, što bi se moglo nazvati nižom kategorijom mehrova.²⁶ Srednja kategorija visine mehra (od 3.000 do 4.000) je najfrekventnija i to su najčešće sume bračnih ugovora.²⁷ U tim se omjerima kreće prosječan iznos (4.021 akča), što bi se moglo porediti s jednim solidnim godišnjim prihodom bolje plaćenog imama ili prosvjetnog radnika toga vremena na području kadiluka.²⁸ To je ono što predstavlja orijentir vrijednosne dimenzije mehra kao socio-ekonomskog mehanizma zaštite i neotuđivog prava žene u bračnoj zajednici, kojega se jedino ona svojom dobrom voljom mogla odreći. Višoj kategoriji od 5.000 i 6.000 akči pripada po sedam bračnih ugovora, a od 8.000 svega su tri bračna ugovora i jedan od 9.000 akči. Najviše dokumentirane sume su 10.000 i 12.000, od kojih u oba slučaja imamo po pet bračnih ugovora. To predstavlja odraz društvene realnosti, ekonomske moći i društvenog statusa pojedinaca ili pojedinih kategorija, kao i slojevitosti društva. I pored toga vidljive su neke razlike koje se ne mogu generalizirati, ali su ipak pokazatelj odnosa u ovom kraju. Ovdje su mehrovi nemuslimana znatno niži nego u nekim drugim krajevima. Treba reći da su i u drugim krajevima bračni darovi kod nemuslimana niži u odnosu na većinu mehrova muslimana, ali ne do iznosa koji je čista simbolika, kao što se primjećuje u kadiluku Tešanj. Pri sagledavanju ovoga pitanja svakako treba uzimati u obzir i specifičnosti krajeva i društvenih elita. Komparacije radi, ističemo da u drugoj polovini 18. stoljeća (1765–1769) na području Mostara nalazimo znatno veće iznose mehra. U osamnaest slučajeva visina mehra je 30.000 akči, u devet slučajeva 40.000, u osam slučajeva 41.000 akči, a po jedan slučaj sa 60.000 i 61.000 akči.²⁹ To znači da je 13,5% izrazito visokih mehrova. Bračni ugovori nemuslimana pred mostarskim kadijom približno u isto vrijeme kretali su se od 1.000, zatim 2.000, 3.000 i, najzad, do 6.000 akči. Osim znatno većeg broja sklopljenih brakova nemuslimana pred kadijom, i iznosi mehra nemuslimana u Mostaru znatno

²⁶ Oni nisu brojni, sveukupno ih je 25.

²⁷ Takvih mehrova je 65.

²⁸ Jednogodišnje primanje službenika s dnevnom plaćom od 10 akči iznosi 3.600 akči, a s dnevnicom od 15 akči godišnje primanje je iznosilo 5.400 akči. No, takva primanja od 10 akči su rijetka, a posebno više od toga. Tokom navedenog razdoblja dokumentirane su dvije izrazito visoke plaće u odnosu na uobičajene, povećanje s 10 na 18 akči (ili 6.480 godišnje) 1753. imamu Ibrahimu u Žepču, i znatno kasnije, 1787. godine, Abdulvehabu sinu hafiza Abdulaha – 15 akči ili 5.400 godišnje. (fo. 33; fo. 64).

²⁹ *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g./1765–1769. g.* (regesta), obradio: Hivzija Hasandedić, IC štamparija, Mostar, 2014, 14–132.

su viši u odnosu na kadiluk Tešanj.³⁰ Slično je i na području Sarajeva, gdje se u nekoliko slučajeva prvih godina 19. stoljeća mehr pravoslavnih kretao od 1.500 do 6.000 akči.³¹ Vidimo da su i pojedini slučajevi kod muslimana, u usporedbi s onim što kao praksu imamo u kadiluku Tešanj, iznimno visoki. To govori da elitizam na području Tešnja nije izražen kao što je to u Mostaru, da se društvena elita ipak nije formirala i izdvojila na način kako je to u ovom dijelu Hercegovine. To je i razumljivo s obzirom na to da je Mostar administrativni, ali i ekonomski centar regije i Hercegovačkog sandžaka.

Bračni ugovor je štitio ženu i osiguravao joj egzistenciju do isteka obaveznog čekanja “iddeta”,³² posebno do novog sklapanja braka ako je riječ o mlađoj ženi. Žene su na to imale pravo i to nije samo formalnost, kako se ponekad u literaturi sugerira.³³ U slučaju razvoda, žena je obavezno dobivala ugovoreni mehr. I nakon smrti muža, u ostavinskim raspravama mehr se uvijek računao kao potraživanje.

U kadiluku Tešanj nemamo dokumentirane razvode brakova sklopljenih pred kadijom, što ne znači da ih nije ni bilo. Tek je zabilježen jedan razvod u kojem su se sudu obratili nemuslimani, čiji brak prethodno nije registriran u sudskim zabilješkama. Ipak, iz nekih drugih kasnijih slučajeva vidimo da je institucija mehra u praksi itekako živjela. “Mehmed sin Mustafe iz sela Komšić, u Maglajskom kadiluku, svojevolumeno je otpustio svoju suprugu Ajšu, kćerku Mustafe, platio prava koja joj pripadaju na osnovu vjenčanja, te da među njima ne postoji nikakav pravni odnos ni potraživanja.”³⁴ Vidimo da se i u drugim slučajevima, nakon smrti muža, u ostavinskim raspravama i podjeli imovine mehr obavezno uračuna kao potraživanje. Pravo na naplatu i diobu mehra u ostavinskoj raspravi dobivala su i djeca.³⁵ Kod razvoda braka mehr je obavezno isplaćivan ženi, posebno ako je razvod došao na zahtjev muža.³⁶ Još za

³⁰ *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g./1765–1769. g.*, 129–132.

³¹ Sejfudin Kemura, Vladimir Ćorović, “Prilozi za historiju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII. i XIX. stoljeću”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV/1912, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912, 426–427.

³² Čekanje traje tri mjeseca i deset dana ili tri mjeseca ciklusa.

³³ *Maglajski sidžili*, 190; M. Begović, “Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu”, 383.

³⁴ *Maglajski sidžili*, 208.

³⁵ Aiši, kćerki spahije Ismaila iz Mišićića, pripalo 5.926 akči i to iz raspodjele stvari 4.426 te 1.500 akči iz mehra njene majke. (fo.71)

³⁶ Gulam Mustafa iz Roznamedžine mahale umro. Mehr muedžel od 15.000 akči svojoj ženi Saimi hatun spomenuti Mustafa-baša je isplatio. Isplatu su potvrdili

života Gulam Mustafa je na ime mehra ženi isplatio 15.000 akči mehra, što je sudski registrirano 1768. godine.³⁷ U drugom slučaju u Mostaru, također, žena je dobila svoj ugovoreni mehr.³⁸ Dakle, institucija mehra nije bila samo puka formalnost, nego je u potpunosti funkcionirala u praksi, ovisno o tome koliko je tih pitanja dokumentirano na sudu, po osnovu razvoda brakova ili podjele nasljedstva, pri čemu se svakako obavezno i mehr uzimao u razmatranje pri raspodjeli nasljedstva. To se dosljedno primjenjivalo u svim područjima Bosne, što se jasno vidi i iz raspodjele imovine iza umrlog šejha Ibrahim-efendije iz Novog Pazara 1766. godine, gdje se iz zaostavštine imaju namiriti prije svega potraživanja, među kojima i “otpremna za suprugu u slučaju razvoda ili smrti, iznos u vrijednosti od 12.000 akči.”³⁹

SKLAPANJE NEMUSLIMANSKIH BRAKOVA PRED KADIJOM

U analizi sklopljenih brakova polazili smo od nekih specifičnijih odrednica prema kojima smo ih klasificirali. Ovdje ćemo krenuti od brakova nemuslimana, kojih je u sidžilu dokumentirano svega tri. Iako su konfesionalne zajednice uživale autonomiju i poslove crkvene naravi rješavale po svome vjerezakonu, mogle su se u nekim pitanjima obratiti sudu. U tom slučaju za njih je važio sudski postupak koji se provodio po šerijatskim propisima i državnom zakonu (*kanun*). Kao mogući razlozi za sklapanje brakova nemuslimana pred kadijama navode se lobiranja samih kadija u cilju povećanja vlastitih prihoda putem vjenčanih taksi ili

i to posvjedočili Šević Salih-baša i Sarač Ahmed, Derviš Ibrahim, što se zavodi ovdje na sudu. 2. ramazana 1181. (1768). (*Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g./1765–1769. g.*, 133).

³⁷ *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g./1765–1769. g.*, 133.

³⁸ Spomenuti hadži Muhamed pustio je spomenutu Fatimu sa tri talaka što su na sudu posvjedočili: Mustafa-aga, sin Mehmed-agin i Ismail, kazaz. On je na sudu isplatio njenom zastupniku Abdulmuminu, na ime mehra i nafake, 185 groša. 23. zulhidžeta 1245. (1830) godine. *Sidžil mostarskog kadije 1243–1257. h. god./1828–1842. godine*, (regesta), knjiga I, (obradio: Hivzija Hasandedić) Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, 2015, 24).

³⁹ *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*, s osmansko-turskog preveo i obradio Ahmed S. Aličić, Istorijski arhiv Ras Novi Pazar – Historijski arhiv Sarajevo, Novi Pazar – Sarajevo, 2012, 27.

“slabljenje otpora islamizaciji”, što je u potpunosti neodrživo.⁴⁰ Shodno tome bi, ovdje, kao i u drugim sredinama, moralo biti registrirano znatno više brakova nemuslimana. To mogu biti neke pojave kao i svaka druga devijacija, ali se to ne može prihvatiti kao masovnija pojava u sudskoj praksi. Međutim, činjenica da se praksa obraćanja nemuslimana za sklapanje braka pred šerijatskim sudom susreće od 16. stoljeća, da je znatno češća u 18. i posebno u 19. stoljeću, ipak upućuje na druge razloge uslijed kojih su se nemuslimani obraćali državnim sudovima.⁴¹ I najzad, nemuslimani su se u pitanjima vjenčanja i razvoda obraćali državnim sudovima i u drugim područjima s dominantno nemuslimanskim stanovništvom.⁴² U svega četiri godine (1765–1769) dokumentirano je 19 vjenčanja nemuslimana pred kadijom u Mostaru, što predstavlja znatno veći procenat (7%) u odnosu na kadiluk Tešanj u mnogo dužem periodu od nekih 15 godina, iz kojih datiraju dokumenti ovog sidžila.⁴³ U nekim drugim krajevima, kako je vrijeme odmicalo, broj takvih zahtjeva je rastao. Naime, pred kadijom u Visokom u drugoj polovini 18. stoljeća 24,5% dokumentiranih vjenčanja odnosi se na nemuslimane.⁴⁴ Pitanje vjenčanja nemuslimana na šerijatskom sudu je znatno složenije, te se ne može svoditi na svega nekoliko razloga koji su u literaturi definirani kao motivi vjenčanja pred kadijom, kao što su: vjenčanje po drugi put (nakon razvoda), mješoviti brak katolika i pravoslavaca, krvno srodstvo supružnika i u slučaju otmice.⁴⁵ Ne sporeći da je bilo i nekih od navedenih pojava, gotovo se sa sigurnošću „otmice“ mogu eliminirati

⁴⁰ Milenko S. Filipović, “Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba”, *Radovi*, knjiga XX, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 7, Sarajevo, 1963, 185; D. Amedoski, “Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16–18. vek)”, 125.

⁴¹ M. S. Filipović, “Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba”, 185–193.

⁴² İbrahim Etem Çakır, “Zimmi Kadınlar Kadi Mahkemesinde: Sofya XVII. yüzyıl”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21/Güz 2014, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2014, 46–54.

⁴³ Sidžil obuhvata period od 1752. do 1790. godine, ali sa vremenskim prazninama. Dokumenti se odnose na razdoblja 1752–1758, 1778–1781. i 1787–1790. godine, što je ukupno 15 godina.

⁴⁴ Hatidža Čar-Drnda, “Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao historijski izvor”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 38/1988, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1989, 254.

⁴⁵ M. S. Filipović, “Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba”, 185–193; *Maglajski sidžili*, 191.

iz navedenog, jer dobrovoljnost je uvjet za sklapanje braka. Na zahtjev oštećene stranke sud je sankcionirao otmicu kao krivično djelo i takve brakove proglašavao ništavnim.

Što god da se navodilo kao mogući motiv, nesporno je da je sklapanje brakova nemuslimana pred kadijom bilo u potpunosti dobrovoljno i praktičnije negoli oslanjati se isključivo na crkveno vjenčanje koje je sužavalo slobode supružnika, otežavalo i protivilo se razvodu u slučaju neslaganja ili drugih razloga.⁴⁶ Kadijama je bilo zabranjeno miješati se u pitanja koja su bila u ingerenciji Crkve, ali su isto tako bili obavezni davati asistenciju u pitanjima i slučajevima u kojima se to od njih tražilo.⁴⁷ Državni sud je ipak pružao veću institucionalnu zaštitu od crkvenog, koji nije imao mehanizme sudskog izvršenja, i u slučaju potrebe tražila se intervencija državne sudske instance. Šerijatski sud predstavljao je i alternativu u slučajevima u kojima je sklapanje brakova spriječeno ili otežano crkvenim kanonima, posebno kad je u pitanju stupanje u brak drugi ili treći put, pri čemu se crkvena mlađarina za svako sljedeće sklapanje braka udvostručavala. Još u 16. stoljeću crkvena mlađarina za prvo sklapanje braka iznosila je 12, za drugo 24, a za sklapanje braka treći put 48 akči. Tu su dodavane još neke sitnije daće od 6 akči.⁴⁸ Ako se ima na umu da je crkvena taksa na vjenčanje enormno porasla i već 1633. godine i za pravoslavne dostigla 80 za prvo, 160 za drugo i za vjenčanje treći put 240 akči, čini se da je lakše razumjeti traženje alternativnog rješenja vjenčanja pred kadijama.⁴⁹ Taj rast je nastavljen i kasnije i do prvih decenija 19. stoljeća taksa na sklapanje braka iznosila je 500 za prvo, 1.000 za drugo i 1.600 za vjenčanje treći put.⁵⁰

Crkva se protivila sklapanju braka pred kadijom pa je i to razlog manjeg broja vjenčanih nemuslimana pred državnim sudom. Odlazak pred kadiju Crkvi nije išao u prilog iz ideoloških, a posebno finansijskih

⁴⁶ Sejfudin Kemura, Vladimir Ćorović, "Prilozi za historiju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII. i XIX. stoljeću", 413–442.

⁴⁷ "Ako se kod od raje želi oženiti ili pustiti ženu, to se mora obratiti mitropolitu ili njegovu zastupniku, a drugi da se ne miješaju u to." Berat izdat sarajevskom mitropolitu Pajsiju 18. 3. 1780. *Glasnik Zemaljskog muzeja XXIV/1912*, 425.

⁴⁸ Josip Matasović, "Fojnička regesta", *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, LVIII, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1930, 112.

⁴⁹ Vančo Boškov, "Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)", *Spomenik*, CXXXI, SANU, Odeljenje istorijskih nauka – knjiga 7, Beograd, 1992, 8.

⁵⁰ *Maglajski sidžili*, 98. Tu su i dodatne takse koje su pripadale državi po osnovu tih vjenčanja.

razloga, jer je takva praksa umanjivala crkvene prihode. Očito da je bilo slučajeva u kojima su se i nakon crkvenog braka mladenci obraćali sudu da brak sklope i pred kadijom. Na takve pojave Crkva se žalila da pojedine osobe koje imaju sklopljen crkveni brak vjenčanja vrše pred kadijom.⁵¹ U žalbama i pritužbama na sklapanje brakova pred kadijom posebno su bili glasni franjevci, koji su kod centralne vlasti stalno insistirali da se to spriječi. Tako su donekle skidali odgovornost sa sebe, štitili se od prigovora ili mogućih sankcija.⁵² Njihova nevolja je veća tim prije što im se u te, ali i druge poslove ubiranja crkvenih poreza, još od 16. stoljeća stalno miješala Pravoslavna crkva i pravoslavno sveštenstvo.⁵³ To je trajalo čak i u kasnijim razdobljima, o čemu uredno svjedoče dokumenti i iz 17. stoljeća.⁵⁴ Jedan spor između Katoličke i Pravoslavne crkve vođen je pred pokrajinskim sudom u Travniku i okončan 13. augusta 1760. godine u korist bosanskih franjevac. Presuda je izričito zabranila dalje miješanje patrijarha i mitropolita i protuzakonito priskrbljivanje bilo kakvih prava “nad fratrima i nad svjetovnjacima rimokatolicima”.⁵⁵

Pred sudom u kadiluku Tešanj sklopljena su tri braka nemuslimana, i to jedan 1757. i dva 1781. godine. U sva tri navedena slučaja osigurani su “šerijatski preduvjeti” za sklapanje braka, prisustvo mladenaca ili zastupnika, vjenčani dar i svjedoci porotnici koji su redovno muslimani. Zanimljivo je da je u sva tri slučaja visina vjenčanog dara potpuno identična i iznosila je 120 akči, bez obzira na vrijeme sklapanja braka, bilo 1757. ili 1781. kada su ti brakovi sklopljeni. Ovaj detalj ističemo posebno zbog slabljenja vrijednosti novca. To govori da je dar bio simboličan, tek toliko da se ispune formalne zakonske pretpostavke da bi brak mogao biti sklopljen pred kadijom.⁵⁶ Vjenčani dar je najvjerojatnije iznosio koliko je nekada iznosila taksa na crkveno vjenčanje ako mladenci prvi

⁵¹ M. S. Filipović, “Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba”, 185; D. Amedoski, “Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16–18. vek)”, 125.

⁵² M. S. Filipović, “Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba”, 185–193.

⁵³ Takvih pritužbi je jako mnogo. Vidi: J. Matasović, “Fojnička regesta”, 103–308; V. Boškov, “Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)”, 7–95.

⁵⁴ V. Boškov, “Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)”, 14–36.

⁵⁵ Fra Bono Benić, *Ljetopis Sutješkog samostana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979, 184–190.

⁵⁶ fo. 101; fo. 61.

put stupaju u brak. Možda bi ovako mali iznos mehra mogao značiti i to da su mladenci već sklopili i crkveni brak, što je bilo u praksi. Na to upućuje i kasnija praksa, u kojoj bračni parovi nemuslimani, vjenčani na šerijatskom sudu, kao mehr upisuju iznose koliko je u suštini crkvena taksa na vjenčanje za sklapanje braka pri prvoj udaji. Očito da se praksa simboličnog iznosa mehra kod nemuslimana u međuprostoru Maglaj, Doboj, Tešanj održala i kasnije (1820–1826), kada je mehr kod nemuslimana gotovo fiksiran na iznos od 500 akči. U deset nemuslimanskih vjenčanja, s izuzetkom jednog od 100, svi drugi su iznosili 500 akči, bez obzira na to da li se radi o katolicima ili pravoslavicima. Usporedbe radi, romska vjenčanja u isto vrijeme su registrirala od 3.000 do 6.000 akči na ime mehra.⁵⁷

Brakovi nemuslimana pred kadijom u nekim drugim segmentima gotovo ni po čemu ne odudaraju od prakse i procedure sklapanja brakova muslimana. Prvo, što se i kod nemuslimana koristi institucija “zastupstva” i zastupaju ih nemuslimani, i mladoženju i mladu, a ponekad mladu muslimani. Drugo važno zapažanje jeste da se visina mehra u drugim krajevima ne razlikuje mnogo od visine mehra muslimana, ovisno od društvenog statusa, kao što je to u navedenim slučajevima u Tešnju. Mehrovi nemuslimana jesu nešto niži vjerovatno zato što su slične obaveze i garancije morali dati i na crkvenom vjenčanju, što je stvaralo dvostruku obavezu za mladoženju.⁵⁸

Drugi preduvjet jesu svjedoci porotnici, koji su opet u pravilu muslimani jer u predmetima ove naravi nisu mogli svjedočiti nemuslimani. Ipak, nemuslimani su mogli zastupati mladence, mladoženju i mladu. Prvi takav brak sklopljen je 1757. između Save, sina Stjepana, i udovice Naranče, kći Save iz sela Čauši. Nije poznato odakle je Savo, ali se može pretpostaviti da je i on iz istog sela.⁵⁹ Njegovi svjedoci porotnici bili su: jedan aščija, službenik suda i jedan potomak age.⁶⁰ Drugi slučaj iz kasnijeg perioda (1781) jeste vjenčanje Petra i Anice. O mjestima njihovog porijekla nemamo podataka. Budući da se radi o pekaru, pretpostavka je da je Petar iz Žepča, jer većina predmeta iz tih godina su s područja Žepča. Osim toga, njegovi svjedoci porotnici su znatno brojniji, čak i društveno pozicioniraniji. Dvojica su titulirani kao mule,

⁵⁷ *Maglajski sidžili*, 194–201.

⁵⁸ *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g./1765–1769. g.*, 129–132.

⁵⁹ fo. 101.

⁶⁰ Musa, sin Ahmed-age, Mehmed-baša, aščija, i Hasan-čauš, muhzir.

trojica aga, jedan baša, jedan hadžija i jedan pekar.⁶¹ Ovdje se, osim društvene, prepoznaje i esnafska solidarnost. Za pretpostaviti je da su možda mladoženja Petar i svjedok Alija radili skupa. I treći slučaj, Cvjetko i Božica, oboje iz Priluka kod Zavidovića, vjenčali su se također 1781. godine. Njihovom vjenčanju u svojstvu svjedoka prisustvovalo je pet lica od ugleda, dva potomka efendije, jedan odabaša pekara, službenik suda i jedno lice bez titule.⁶² Koliko god bili rijetki, ovi primjeri pokazuju mnogo više međukonfesionalne saradnje i solidarnosti od onoga što u nekim narativima nalazimo.

ROMSKA VJENČANJA

Sljedeću kategoriju brakova čine brakovi romske populacije. I oni su u sidžilu u malom broju i nalazimo svega četiri takva slučaja. Oni se vrlo jasno prepoznaju po oznakama u kojima se naglašava da je riječ o Romima.⁶³ Ta odrednica uvijek stoji uz oba imena, i mladoženje i mlade. Osim po imenima mladenki ništa drugo ne bi upućivalo na neke veće razlike i odstupanja u odnosu na mnoge druge brakove. I u ovim ugovorima manjkaju bitne odrednice, od mjesta porijekla do nekih drugih. Dva takva slučaja potpuno su neodređena. Jedna nepotpuna registracija, osim imena mladoženje, ne daje nikakve druge podatke. No, očito da je taj brak bio sklopljen, iako nema ostalih pojedinosti.⁶⁴ Drugi slučaj je također nedatirano sklapanje braka mladoženje Mehmeda, sina Šahinova iz Doboja, i Salihe, kćeri Huseinove iz nepoznatog mjesta. Ovaj bračni par se vjenčao preko zastupnika, uz odgovarajući iznos mehra (1.200 akči).⁶⁵ Svjedoci za zastupanje mladenaca su dva lica. Međutim, nema svjedoka porotnika koji bi u tom svojstvu potvrdili sklapanje braka. Preostala dva slučaja su potpuniji u svakom pogledu. Prvi sklopljeni brak datiran je krajem februara 1757. godine, između Alije Ramadanova iz Dervente i Makise, vjerovatno iz Dervente. Vjenčanje je obavljeno preko zastupnika mladenaca i uz prisustvo svjedoka porotnika. Kako je vjenčanje

⁶¹ fo. 61. Mula Hasan, Mula Salih, Derviš-aga, dizdar-aga, Salih-baša, hadži Husein, Abdulah-aga i Alija, pekar.

⁶² fo. 61. Mula Salih, sin Osman-efendijin, njegov brat Mula Hasan, Salih, odabaša ekmekčija, Husein Arnaut i Halil, muhzir.

⁶³ Taj izraz je (قپطي) "Kipti".

⁶⁴ fo. 11. Mladoženja: Hasan, sin Husejna, Ciganin. Lično prisutan.

⁶⁵ fo. 14.

obavljeno u Tešnju, u svojstvu svjedoka porotnika našla su se tri lica iz Tešnja, mula, aščija i lice iz pomoćne službe suda.⁶⁶ Za njihov socijalni status mehr od 2.000 akči je iznad očekivanja i može se smatrati visokim iznosom. Drugi brak između Halila Ahmedova i Alkanzade, kćeri drugog Ahmeda, iz nepoznatih mjesta, obavljen je preko zastupnika 1780. godine. Ovo vjenčanje obavljeno je u prisustvu dva svjedoka porotnika i uz mehr visine 2.000 akči.⁶⁷ Očito da se radi o socijalno bolje stojećim licima koja su, između ostalog, i pitanja bračnih odnosa željela dovesti u potpune okvire zakonitosti i službenog dokumentiranja. Vjerovatno je bilo i onih koji su to radili pred lokalnim imamima, tako da su ostali nedokumentirani, uslijed čega imamo mali broj romskih vjenčanja.

UDOVIČKA VJENČANJA

Još jedna kategorija bračnih ugovora može se tretirati na zaseban način. To su brakovi udovica, koje drugi put stupaju u brak. Dokumentirano je takvih pet slučajeva, od kojih smo već ranije jedan spomenuli u kontekstu brakova nemuslimana. I neke zakonske odredbe udovice tretiraju na nešto drugačiji način, propisuju niže iznose svadbarine i blaže kazne u odnosu na neudate djevojke, kad su u pitanju prijestupi.⁶⁸

Većina udovičkih vjenčanja nije datirana i nije ih moguće preciznije vremenski odrediti. I pored toga, moguće je uočiti neke specifičnosti koje se naziru iz ostala četiri vjenčanja. Vidljivo je da su iznosi mehrova udovica niži nego u većini drugih bračnih ugovora, što nije iznenađenje. To nije pojava samo na ovom području, nego praksa evidentna i u drugim krajevima. Rana zakonska rješenja propisivala su višu "svadbarinu" za djevojke koje u brak stupaju prvi put od one za osobe koje u brak stupaju drugi put.⁶⁹ To potvrđuje i jedna ostavinska dioba u kojoj se navode dva mehra: prvi 6.000 i drugi 3.000 akči, za prvu i drugu ženu.⁷⁰ Stupanjem u brak drugi put žene su najčešće dobivale polovinu

⁶⁶ fo. 80. Svjedoci: Mula Mustafa, iz Tešnja, Mehmed-baša, aščija, i Husein, pomoćni službenik.

⁶⁷ fo. 61. svjedoci: Ismail-baša i Husein-kalfa.

⁶⁸ H. Hadžibegić, "Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca", 306.

⁶⁹ Spahijina kćer plaća mlađarinu 60, udovica spahije 30, kćerka ostalih građana 30, udovice 15, djevojka nemuslimanka 30 i udovica nemuslimanka 15 akči. (*Kanuni i kanun-name*, 18, 88, 136).

⁷⁰ fo. 21. Podjela imovine iza menzildžije Ahmeda, sina Abdulahova, iz 1753. godine.

uobičajene sume djevojačkog mehra. Iznosi udovičkih mehrova u analiziranom periodu i dokumentiranim slučajevima kretali su se između 1.500, 2.000 i 2.500 akči, ako se radi o nižim slojevima društva. Kada je riječ o višim slojevima, onda su sasvim očekivano i iznosi mehra viši i mogli su iznositi i do 10.000 akči. Ovdje treba uzeti u obzir i činjenicu da je brak udovice s mehrom od 10.000 akči sklopljen 1781., u vrijeme kada je vrijednost novca znatno opala. Vrlo je upadljivo da je od četiri dokumentirana slučaja samo u jednom korištena institucija svjedoka porotnika kod vjenčanja udovica, i to u slučaju vjenčanja između Husein-baše Bašeskije i Aiše, kćerke Abdulah-agine.⁷¹ Mladoženje potječu iz Medakovića kod Tešnja (Ibrahim, sin Muharema, i Umihana, kći Ibrahima, Tešanj), Mračaja – Žepče (Osman, sin Mustafe, i Fatima, kći Galijaša) i iz samoga grada Tešnja (Alija, sin Ahmed-baše, i Ummi Đulsuma, kći Ibrahima Kirbabe).⁷² U prvih nekoliko slučajeva visina mehra procjenjivala bi se na jednogodišnju plaću muallima s dnevnicom od 4, zatim 5,5 te do 7 akči. Vjenčani dar od 10.000 akči iz 1781. godine pripadao je udovici Aiši. S obzirom na vrijeme u kojem je brak sklopljen i nije visok koliko se na prvi pogled čini u usporedbi s ostalim vjenčanim darovima. On ipak vrijedi nepune dvije godine zarade glavnog imama u Žepču s titulom hafiza.⁷³

VJENČANJA 1752–1758. GODINE

Najbrojnija i za analizu najzahvalnija jesu vjenčanja datirana u vremenskom periodu 1752–1758. godine.⁷⁴ Najveći broj ih se odnosi na sam Tešanj i njegovu okolinu, tek u nekoliko slučajeva na mladoženje iz susjednih područja Doboja, Dervente ili Žepča. Prosječna visina mehra iznosila je približno 4.000 akči (3.814). Već ovaj podatak sugerira koji su iznosi mehra najfrekventniji u ovoj kategoriji vjenčanja. Najviše brakova sklopljeno je uz vjenčani dar od 3.000 akči (44,44%) i 4.000 (23,7%), što je 68,14% ukupnog broja bračnih ugovora. Radi detaljnijeg uvida dajemo ih u sljedećem pregledu.

⁷¹ fo. 115.

⁷² fo. 12, 14, 115.

⁷³ fo. 64.

⁷⁴ Analizom su obuhvaćena 54 vjenčanja, jer su dva razmatrana u nekim ranijim kontekstima.

1.000 akči – 4 vjenčanja	4.000 akči – 11 vjenčanja	9.000 akči – 1 vjenčanje
2.000 akči – 5 vjenčanja	5.000 akči – 3 vjenčanja	10.000 akči – 1 vjenčanje
3.000 akči – 24 vjenčanja	6.000 akči – 3 vjenčanja	12.000 akči – 2 vjenčanja

Većina vjenčanja obavljena je uz prisustvo svjedoka porotnika (45), tek jedan mali broj (9) bez njih. U ovim slučajevima najčešće su tri do četiri svjedoka porotnika prisustvovali činu sklapanja bračnog ugovora. No, nisu rijetki i slučajevi s dva svjedoka (u deset brakova), a znatno rjeđe pet svjedoka porotnika. Pored toga što su porotnici najčešće iz samoga Tešnja, često službenici suda (sudski pisari, sudski izvršioци), iz reda uleme (efendije, muderisi, mule, imami, mujezini, softe – pripravnici) ili pripadnici vojničkih redova (spahije, age, baše, bašeskije, ćehaje, čauši, alemdari), zanatlije (aščije, berberi), u toj ulozi nalazimo i lica iz drugih mjesta, kao što su Zenica, Maglaj, Doboj ili Nova Palanka. To sugerira da su u porotnom timu bile zastupljene obje strane. U više slučajeva u navedenom svojstvu pojavljuje se Mehmed-baša, aščija iz Kopica, očito vrlo priznat i od velikog ugleda u Tešnju. U toj ulozi bio je prisutan ne samo mladoženjama iz kasabe Tešanj nego i Romu iz Dervente. I Velija iz Kopica sudjelovao je u porotnom vijeću, doduše samo jedanput.

Teško je decidirano odgovoriti šta su razlozi izostanka upotrebe institucije svjedoka porotnika u nekim vjenčanjima. Ono što se može na osnovu raspoloživih indikatora ustvrditi je da razlozi ne leže u socijalnom statusu mladoženje. Odsustvo svjedoka porotnika primjetno je i kod mladoženja slabijeg imovnog stanja, ali i kod onih s boljom platežnom moći, vjenčanim darom od 4.000, 6.000 ili 12.000 akči. Ono što jeste vrlo znakovito i upadljivo je da su mladoženje uglavnom iz seoskih sredina. Ostaje otvoreno pitanje da li bi se osnovni razlog mogao skrivati u toj činjenici?

Postavlja se pitanje kolika je realna visina mehra u navedeno vrijeme? Ako jedna bolje plaćena služba (učiteljska, imamska i sl.) donosi zaradu od 2.500 do 3.000 akči, onda možemo kazati da su se iznosi mehra kretali u visini jednogodišnje zarade bolje plaćenog službenika u Tešnju tih godina. Iz svega toga proistječe da su srednji slojevi društva u to vrijeme sebi mogli priuštiti tolike iznose mehra.

NEDATIRANA VJENČANJA

Značajan broj predstavljaju nedatirana vjenčanja, i to njih 46, od kojih smo neke u drugim kontekstima već spominjali.⁷⁵ U jednom slučaju nije naveden nikakav iznos mehra. Među 40 analiziranih vjenčanja prosječan iznos mehra je 4.100 akči. Najfrekventniji su vjenčani darovi koji iznose od 3.000 do 4.000 akči. U općoj klasifikaciji prema vrijednosti i ukupnim iznosima mehra, to daje sljedeći rezultat:

Visina mehra	Broj vjenčanja	Ukupna suma	Procentualni omjer
1.000–2.000 akči	= 6 vjenčanja (15%)	= 11.000 mehr	= 15%
3.000–4.000 akči	= 24 vjenčanja (60%)	= 80.000 mehr	= 48,8%
5.000–12.000 akči	= 10 vjenčanja (25%)	= 73.000 mehr	= 44,5%

Dva visoka iznosa mehra (10.000 i 12.000) odnose se na bračni par iz Tešnja. I mladoženja i mlada pripadaju višim društvenim slojevima.⁷⁶ Mladoženja Isa, sin Murteze, i mlada Ummihana, kći Ibrahima, potomci su dvojice aga, zapovjednika tvrđave Tešanj. To odražava društvene i klasne razlike, posebno u odnosu na većinu drugih brakova koji pripadaju kategoriji “nedatiranih”, ali i odražavaju socijalne i društvene razlike općenito među stanovništvom toga kraja. Klasna pozicioniranost ključni je momenat u izboru i odabiru “supružnika”. U četrdeset analiziranih slučajeva nedatiranih vjenčanja punomoćstvo je korišteno redovno, dok je institucija svjedoka porotnika vrlo rijetka. Svega je 13 vjenčanja obavljeno u prisustvu svjedoka porotnika. Uzrok tome treba tražiti možda u povećanju troškova suda, što je nepovoljnije za mladence. Ako to promatramo u korelaciji s mehrom, vidimo da to nema nikakvih poveznica s njegovim iznosom i da ne ovisi o sumi vjenčanog dara.

⁷⁵ Ta vjenčanja su u ovom pregledu izostavljena.

⁷⁶ Salih, sin hadži Mehmeda, i Mujesira, kći hadži Omera iz Tešnja, 10.000; Isa, sin Murteza-age, i Umihana, kći Ibrahim-age, 12.000, iz Tešnja. U trećem slučaju Kadira, kći šejha Ibrahim-efendije, djevojka iz Tešnja, sklopila je brak s Pehlivan Ali-bašom, sinom Huseina, mladoženjom iz Skopja, uz mehr od 10.000 akči, što je očita sufijjska veza i linija.

VJENČANJA S KRAJA 18. STOLJEĆA

U periodu 1788–1790. godine dokumentirana su 22 sklapanja braka, od kojih smo četiri tretirali u romskom ili udovičkom kontekstu,⁷⁷ tako da ćemo ovdje istaknuti rezultate analize preostalih 18 dokumentiranih brakova. Povećanje visine mehra koje je evidentno rezultat je prije svega pada vrijednosti novca, uslijed čega su i iznosi mehra porasli. Osim što je ovisio o društvenom statusu pojedinaca, mehr je pratio ekonomska kretanja i socijalne prilike društva. Usporedba s nekim ranijim godinama pokazuje da se mehr povećao između 50% i 100%. U dokumentiranim slučajevima on je u prosjeku iznosio 5.928 akči. Vidljivo je da su mladoženje s područja Žepča, a samo jedan pripada Tešnju. U tom kontekstu nameću se dva dojma. Prvo, svega je jedan mehr od 2.000, četiri od 3.000, a svi drugi su viši od tih suma i dostižu i do 12.000 akči. U ovim brakovima dva bračna para su i lično prisutna na sudu prilikom sklapanja braka i kod svih je korišten institut “svjedoka porotnika”. Samo su dva slučaja bez dokumentiranih svjedoka porotnika. Vidljivo je nešto što ranije nije prisutno u vjenčanjima, a to je veće prisustvo djevojaka na sudu prilikom sklapanja braka. To su dva vjenčanja u kojima su i mladoženja i nevjesta iz Žepča,⁷⁸ i dva vjenčanja u kojima su mladenci iz Kosova, Dubravice i Nove Palanke.⁷⁹ Ne možemo a da ne skrenemo pažnju na dva slučaja koji se po sastavu porote izdvajaju, i brojčano i statusno. Sklapanju braka između Mehmeda Huseinova iz Žepča i Fatime Huseinove iz Žepča prisustvovala je svojevrsna društvena elita čiji sastav je činilo pet članova, i to: hafiz-efendija, silah-aga bosanskog valije, Ibrahim-baša, imam, Hasan-efendija Kulalija, Hasan-efendija, imam. Osim gradskih uglednika vidimo prisutne i članove s Bosanskog divana.⁸⁰ Teško je pouzdanije objasniti prisustvo članova Bosanskog divana. Ostaje dilema da li je u pitanju rodbinska povezanost ili se to dogodilo u vrijeme nekog službenog prolaza ili posjete Žepču? Sama činjenica da je riječ o članu Bosanskog divana dovoljno govori za sebe. I slučaj vjenčanja Saliha Hasanova, studenta iz Nove Palanke, i Have

⁷⁷ To su dva nemuslimanska braka, jedan “romski” i jedan “udovički”.

⁷⁸ fo. 20; fo. 35. Mehmed, sin Ibrahima, i Zejneba, kći Huseina, zatim Mehmed, sin Huseinov, i Fatima Huseinova.

⁷⁹ To su brakovi između Huseina, sina Alijina, i Fatime, kćeri Salihove, i drugi slučaj gdje je mladoženja Salih, sin Hasanov, iz Nove Palanke, a nevjesta Hava, kći Halilova, iz nepoznatog mjesta. (fo. 19. i fo. 68)

⁸⁰ fo. 35.

iz nepoznatog mjesta suočava nas s nekim neočekivanim pojavama. Kada nevjestu zastupaju punomoćnici na vjenčanju u njenom odsustvu, nije neobično, ali je neobično da na vjenčanju mladoženju zastupa brat Mustafa, a da je nevjesta Hava lično prisutna. Isto tako, na ovom vjenčanju svjedoci porotnici su ugledni građani, i to: kadija Hulusi-efendija, Abdulah-efendija, Husein-efendija, imam iz Palanke, i Mustafa Sogan iz Žepča. Imati kadiju za svjedoka kod vjenčanja na sudu predstavlja rijetkost, bez obzira na to što se radilo o umirovljenom kadiji.

Kao što se moglo vidjeti, socio-ekonomski faktor je osnovni generator koji je utjecao na visinu mehra. Konfesionalna pripadnost u području kadiluka je drugi važan faktor koji je također utjecao na visinu mehra. U nepune četiri decenije koliko obuhvata ova analiza pokazuje se da je visina mehra povećavana shodno slabljenju vrijednosti akče te se tako u domenu vrijednosti vjenčanog ugovora amortizirao pad nominalne vrijednosti novca u drugoj polovini 18. stoljeća. Ipak, ni povećanje visine mehra nije u potpunosti pratilo slabljenje vrijednosti novca. Sveukupno promatrano, na navedenom području visina mehra nadilazila je onaj obavezni minimum koji je šerijat propisivao kao alternativu u vrijeme trajanja "počeka" (*iddet*) nakon eventualnog razvoda ili smrti muža. Vidljivo je kako postepeno praksa vjenčanja evoluirala i sve se više prenosi na imame lokalnih džemata u ceremonijalnom smislu, ali da kadije, kao zastupnici i čuvari pravnog poretka, još uvijek u tim pitanjima imaju glavnu riječ.

ON MARITAL CONTRACTS IN THE TEŠANJ KADILUK IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

Abstract

Marriage was one of the many matters presided over by kadis in their districts. This paper examines the matter of marriage through cases from the Tešanj kadiluk dating from the second half of the 18th century. A total of 120 written marriage contracts were analysed. They reveal how marriages were concluded, who the parties to the contracts were, as well as other particularities found in the records of the Tešanj kadi. Marriage was concluded by a kadi or naib and

in extraordinary circumstances by an authorised imam from one of the jamaats. However, “authorising of imam” was rarely done in practice.

The bride and groom were rarely present at the court for the conclusion of marriage. The ceremony usually involved proxies (*vekil*) and always required witnesses to confirm their legitimacy of representation for the purpose of marriage. There are also records of kadis or their naibs marrying non-Muslims and Roma, widows, though these are very rare. In order to better understand these issues, we sometimes made comparisons with other areas in the same or similar time period. The comparisons showed that very few marriages between non-Muslims before a kadi were recorded in the Tešanj kadiluk, as opposed to Mostar.

Mehr is a mandatory and indispensable element of concluding a marriage for Muslims and non-Muslims alike. The mehr amount depended on many factors, foremost among them being the social status of the parties involved. The lowest mehr amounted to a symbolic 120 akçes, while the highest documented mehr was 12000 akçes. In most cases, mehr amounts were equal to the annual income of an official (*an imam, mualim, etc.*), which represented a generous guarantee for the woman in the event of divorce. In the documented cases of non-Muslim marriages from the Tešanj kadiluk, the dower was symbolic and purely formal in a number of marriages, which was not the practice in other regions that we compared with this kadiluk.

Key words: Tešanj kadiluk, conclusion of marriage, marriages of non-Muslims, Roma, dower – mehr, mehr amount.

IZVORI I LITERATURA

Objavljeni izvori

Benić, fra Bono, *Ljetopis Sutješkog samostana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.

Hadžibegić, Hamid, “Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca” (*Poseban otisak iz GZM u Sarajevu*), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, 1949–1950, Sv. IV–V, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1949–1950, 295–381.

Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957.

Maglajski sidžili 1816–1840., prev. i prir. Dušanka Bojanić-Lukač, Tatjana Katić, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2005.

- Sidžil mostarskog kadije 1243–1257. h. god./1828–1842. godine*, (regesta), knjiga I, obradio: Hivzija Hasandedić, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, 2015.
- Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*, prevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, Prva književna komuna, Mostar, 1987.
- Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h. g./1765–1769. g.*, (regesta), obradio: Hivzija Hasandedić, IC štamparija, Mostar, 2014.
- Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, s osmansko-turskog preveo Abdulah Polimac, upoređenje prevedenog teksta s originalom, dopune prijevoda Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović, priredio Aladin Husić, Opća biblioteka Tešanj – Univerzitet u Sarajevu, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019.
- Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*, s osmansko-turskog preveo i obradio Ahmed S. Aličić, Istorijski arhiv Ras Novi Pazar – Historijski arhiv Sarajevo, Novi Pazar – Sarajevo, 2012.

Članci:

- Amedoski, Dragana, “Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16–18. vek)”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXVI (sv. 1), Etnografski institut SANU, Beograd, 2018, 119–137.
- Begović, Mehmed, “Značaj mehra (venčanog dara) u šerijatskom pravu”, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, XLIII, 5, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1933, 380–386.
- Boškov, Vančo, “Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV–XVII vek)”, *Spomenik*, CXXXI, Odeljenje istorijskih nauka – knjiga 7, SANU, Beograd, 1992.
- Çakır, İbrahim Etem, “Zimmi Kadınlar Kadi Mahkemesinde: Sofya XVII. yüzyıl”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21/Güz 2014, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2014, 41–66.
- Čar-Drnda, Hatidža, “Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao historijski izvor”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 38/1988, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1989, 253–265.
- Filipović, S. Milenko, “Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko boba”, *Radovi*, knjiga XX, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo, 1963, 185–193.
- Ivanova, Svetlana, “Marital Problems of Christian Women” in: *Women in the Ottoman Balkans, Gender, Culture and History*, Edited by Amila

Buturović and Irvin Cemil Schick, I.B. Tauris, London – New York, 2007, 154–200.

Ivanova, Svetlana, “Muslim and Christian Women before the Kadi Court in Eighteenth Century Rumeli: Marriage Problems”, *Oriente Moderno* no. 1, vol. 18 (79), Istituto per l’Oriente C. A. Nallino, Roma, 1999, 161–176.

Ivanova, Svetlana, “Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV–XIX c.)“, *Bulgarian Historical Review*, 2(3), Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 1993, 49–83.

Kemura, Sejfidin; Ćorović, Vladimir, “Prilozi za historiju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII. i XIX. stoljeću”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV/1912, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912, 413–442.

Matasović, Josip, “Fojnička regesta”, *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, LVIII, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1930, 103–308.

Sučeska, Avdo, “Neke osobenosti krivičnog prava u jugoslovenskim zemljama”, Poseban otisak iz *Zbornika “Običajno pravo i samouprave na Balkanu i susednim zemljama”*, *Posebna izdanja Balkanološkog instituta*, knj. 1, Beograd, 1974, 255–263.